

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређује

А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

Алексића др Радомира (Београд), Вуковића др Јована (Сарајево), Коларића др Рудолфа (Љубљана), Копског Блажа (Скопље), Павловића др Милевоја (Нови Сад), Сиљановића др Михаила (Београд), Томаковића др Васа (Скопље), Хрстић др Маја (Загреб)

XXIV Књ.

БЕОГРАД
1959—1960

УЗВИК „ВАРДА“ И НЕКЕ ИЗВЕДЕНИЦЕ ОД ТЕ РЕЧИ

Приликом разгледања лексичког материјала у књизи А. Белића „Дијалекти источне и јужне Србије“, заинтересовало ме је значење глагола *вѣрди*, *вѣрдѣмо*, *вѣрдѣм* (Књажевац, стр. 532, 593), *вѣрдеше* (Темнић, 554), *врдѣмо* (Валевци, 255; са редукцијом вокала). Трагање за значењем овога, дотад непознатог ми глагола, открило је да је питање његовог порекла, а нарочито пута којим је дошао у наш језик врло занимљиво, недовољно проучено и да му досад није приступано онако како материјал којим данас располажемо допушта да му се приступи.

У већини постојећих етимолошких речника словенских језика речи изведене од корена *vard-* (*vart-*) наводе се под кореном *var-* чије је основно значење „чувати (се), пазити (се), заштићавати, неговати“ и који се узима као германски, а речи изведене од њега као германске позајмице. Тако се добија утисак да корен *vard-* (*vart-*) представља само варијанту корена *var-*, проширену са *-d-* (*-t-*). Међутим, према резултатима којима данас располажемо, чини ми се да овакво мишљење треба исправити и питање корена *var-*, с једне, а његове „варијанте“ *vard-* (*vart-*), с друге стране, у словенским језицима посматрати свако за себе. Ово се види из материјала који сам прикупила и који ћу овде изнети.

1.

Корен *var-* налазимо у свим словенским језицима у основном значењу које смо већ навели („чувати (се), пазити (се)“ итд.) и он је, несумњиво, *опшћесловенски*:

стсл. *варовати сѧ*, *роуѣж сѧ*, *-роуѣши сѧ* (Mikl., Lex., „*savege*“, тј. 1. „чувати се, бити на опрезу, пазити на се“; 2. „старати се за кога или што, обезбедити кога“); српхрв. *varovati*, impf. „*čuvati*, *paziti*, *oprezan biti*; *držati*, *svetkovati praznik*“; kod Vrančića, Habelića, Bjelostenca, Jambre-

šića, Stulića, Ivekovića (akt.); Daničića (pass.); Mikalje, Dela Bele (refl.). -varovan, adj., „oprezan, koji se čuva“ (Ркп RJA)¹.

Ст. срп. **обарованнѣ**, „servatio“ (RJA)². Obarovati, obarujem (< обваровати) „očuvati, obraniti (< одбарнити)“, kod Mikalje, Dela Bele, Belostenca, Voltidija, Stulića, Daničića (RJA).

slov. *vārovati*, -*ujem se*, *obvarovati*, -*ujem*, *ovarovati*, -*ovarujem* (obvarovati) „чувати“; *varuh* „заштитник, чувар“; *varovčin* „пастир“ (Плетершник, Глонар)³.

буг. заварѣмь, да заварѣ; сварѣмь, намирамь нѣкого нѣидѣ, зафтасвамь, „заставать“ (Геров,⁴

чеш. *varovati (se) koho*, *čeho*, „dávat vystrahu, vystřihat; vi-
střihat se, chrániti se“ (Травњичек)⁵.

поль. *wara!* узвик „прочь! смотри! берегись!; *warować (się)*, „укреплять, оберегать; хранить, ... защищать, предостере-
гать“; *warownia*, „оплоть, защита“ (Потоцки, Брикнер)⁶.

длуж. *warnować (se)*, „warnen, hüten“; *hobarańe* (< стсл. **обварь**); *hobaraś*, *hobarować* (< стсл. **об(в)аровати**), (Мука)⁷.
глуж. *warnować* (Мука, под *warnować*).

Источнословенски језици знају за *корен var-* такође; упор-
рус. дијалекатско **варъ** *varok*, а слично и у укр. (в. Преображен-
ски и Гринченко)⁸, док сам глагол **варувати** (ся) „хранить, беречь
(ся), остерчать (ся) отчего“ (Гринченко) постоји само у украјин-
ском језику, који га је, према Брикнеру⁹, примио из пољског
у већ наведеном пољском значењу.

2.

Под кореном *var-* наводе се увек, како смо већ рекли, и
примери који се чине изведени од његове проширене варијанте

¹ Ркп RJA — Рукопис за Rječnik Jugoslavenske akademije. Обрада проф. Стј. Павичића. Ексерпирала из рукописа асистент Института за језик Југославенске академије Зора Рајзер, којој се овим путем захваљујем.

² RJA — Rječnik Jugoslavenske akademije.

³ J. Glonar, Slovar slovenskega jezika, v Ljubljani 1936 g.

⁴ Н. Геровъ, Рѣчникъ на българскый языкъ, Пловдивъ 1895.

⁵ F. Trávníček, Slovník jazyka českého, IV vid., Praha 1952.

⁶ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957.
(Potocki Fr. A., Słownik polskiego i rosyjskiego języka, Lipsk 1922).

⁷ E. Mucke, Slovník dolnosrbskeje recy a jeje narečow, Praha 1928.

⁸ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка; Б. Д. Гринченко, Словарь украинского языка, Т. I, Киевъ 1907.

⁹ Op. cit.

vard- (**vart-**). Од свих словенских језика само српскохрватски, македонски и бугарски језик (дакле сви јужнословенски језици са изузетком словеначког) имају данас речи изведени од корена **vard-**¹.

Српскохрватски језик:

а) значење „чувати се, пазити, бити на опрезу“.

vârda, узвиџно, „*gledaj, gle, pazi se, џuvaj se*“ (Ркп RJA).

vârda, узвик, „чувај се, чувај“ (лексичка грађа САНУ).

vârda, -е, им. ж. р., „чување“ (Рђава варда, готова штета! Пример из Зоруновца, срез заглавски; лексичка грађа САНУ).

varda, ж. г. „*straža*“ (Ркп RJA).

vârdati, impf., „*paziti, џувати се, бити на опрезу*“. У Vukovu Rj. („*attendo, acht geben, пазити*“. Турски² стражари на Дрини за време Карађорђа викали су: „Вардај!“ О њговор: „Вардам, вардам!“) — (Ркп RJA).

vârdati, impf. „*viĉuĉi varda upozoravati koga na opasnost*“. У Vukovu Rj. („*lârmen, clamare; в. лармати*“) — Ркп RJA³).

vardêње, „чување, стражарење, надгледање“, у Тимочком срезу (грађа САНУ).

vârдиши (*vâr-*), „чувати, пазити кога, стражарити, надгледати, гледати, забранити“. Нпр.: *Варди* те овце да не зађу у њиву! — Доброта куђу *варди*, а лепоћа врата клати. — ...ови прате једнога без пушака унутра у Цигане да их веже; ови га *варде* пушкама. — Ја ћу да га *вардим*, он мора овуда проћи. — Примери су забележени у Пиротском срезу, Тимочком округу, околини Ћуприје, Параћина, око Мораве, у Левчу и др. (све грађа САНУ).

vârдиши, „чувати, бранити (забрањивати)“.

vârдиши се (*vâr- се*) „чувати се, пазити се“. Нпр.: ...ваља се *вардиши* мудро, да се доцније не кајемо... — *Варди се*

¹ Руско *вардин* (нем. *warden*, уоп. *warten*, „охраняџ“ (јесте старински назив за лице које испитује метале; *вардовани* „радња од имена *вардин*“ и *вардовати*, стар., „пробати, проверавати метале, испитивати новац“ ... очигледно је дошло другим путем и има врло сужено значење те се овде нећемо посебно освртати на њ.

² Подвукла Б. Ш.

³ Као што се види Вук даје само тумачење „лармати“, док га обрађивач за *Rječnik Jugoslavenske akademije*, Стј. Павичић, сужава објашњењем „*viĉuĉi varda upozoravati koga na opasnost*“. Из даљег излагања видеће се, међутим, да овај глагол у Црној Гори има данас претежно значење које наводи Вук, а које се, по моме мишљењу, баш и развило из онога које једино наводи Стј. Павичић. О томе в. ниже

да те коњ не обали, јер је луд. Примери забележени у Параћину, Левчу, Сврљигу, Пиротском округу, Скопској Црној Гори (са променом *ја се варђу, ши се вардиш...*) итд. (све грађа САНУ).

вардим (зап. н.: *вардї, вардїмо...*) и *вардим се*, *imprf.*, 1. „чувам (се): ... тека ми *вардиш* лозје (о пудару). — 2. „вребам“: *вардим* га вече недељу дъна¹ (грађа САНУ; забележено у месту Заглавак).

вѣрдина, ж. р., „забрањено место испаше, или шума, гора за козе“ (забележено око Тупижнице; грађа САНУ).

вардишше, „стражарска станица на опасном месту на друму“; у множ. *вардишша*. Спомињу се у Душановом законнику (чл. 157, 160). Упор. НЕ и К. Јиречек, Ист. Срба, књ. II, стр. 115¹.

Додаћу овоме низу још неке примере са истим основним значењем, које сам издвојила посебно стога што ће ми послужити за касније поглавље о путу зајмљења ове позајмице и развоју два различита њена значења на нашем терену. То су:

1. узвици *вардалагама* (Ц. Г.), „узвик, упозорење на опрезу кад се упаљује мина; узвик... кад се мина, *лагам*, пали“² (грађа САНУ); *вѣрдахѣ* (Ц. Г.), „тако виче онај што мине запаљује, да би свак чуо и знао“ (грађа САНУ); *варда ла мина* (Пољице), „У Приморју вичу тако у значењу: Чувај се, мина је!“ (Грађа САНУ).

2. две пореклом очигледне италијанске позајмице:

vardakol, т. „*karutić, rubac, gurčić koji štiti vrat*“ (забележено у Врбнику на Крку 1639 г., Ркп RJA). Такође Р. Штрохал

¹ Поред овога примера из Заглавка, за значење „вребати“, у Црној Гори јавља се такође глагол *вардаши, увардаши* у овом значењу: 1. „уграбити прилику да се нешто уради што се желело, а није се могло лако учинити“. — 2. „усудити се, осмелити се да се улети у неку тешку ситуацију (нпр. у бојни окршај)“ и даље — „увребати, ухватити некога“ (... *вардаше* сваку прилику да Црногорцима учини какво зло“. Ђ. Поповић, Ист. Ц. Г.; грађа САНУ). Ово је значење врло блиско значењу „чувати, пазити“ и свакако се из њега и развило. Вероватно је исти случај са херцеговачким *варда*, „варање, уклањање, обилажење“, тј. и оно стоји у вези са основним значењем „чувати, бити на опрезу“, а представља његову незнатну модификацију.

² НЕ= Народна енциклопедија Ст. Станојевића.

³ *Лагум* (тур. реч — *lagum*), „мина, *cupiculus*. Одатле и *лагам*“.

за Врбник¹ наводи *вардакол* у значењу „прсник“ (у ствари то је итал. *guardacollo*, „марама, оковратник“).

вардаман, код нас забележено само у значењу „гвожђе у облику лука, те стоји поврх страже и чува да стража за то не запне и опали пушка“ (грађа САНУ). Итал. *guardamano* има више значења којима је увек у основи „чување руке“ (Упор. *Vocabolario Italiano della lingua parlata*, G. Rigutini, Firenze 1875).

б) значење „врло живо, ватрено говорити; немиран бити, дизати грају, буку, бучно се препирати“.

варда, -џ, ж. р. (Ц. Г.), „вика, граја, жучна препирка, бучна свађа“: Тек одједном изби *варда*... (грађа САНУ).

вардања, ж. р. (Ц. Г.), „вика, брека, вардања, дрека, бука“ (по Вуковом Рј., под *вјика* 1); (лексичка грађа САНУ, са великим бројем потврда из језика писаца, свакодневног говора и језика старије штампе). Код Вука још и *вардње*, „clamatio, викање“.

вардаши, -ам, — 1. а) „врло живо, ватрено говорити, уз врло живе покрете“; б) „немиран бити, дизати грају, буку, бучно се препирати“; 2. (о ватри) „пламсати“ *Вардџ* ватра, биће лијепо вријеме!² (грађа САНУ).

вардџина (*вардџина*), (Ц. Г.), „човек који се много шали и прича, замеће шалу и разговор; лармаџија, мангуп, несталан човек“ (грађа САНУ).

вардабаша, -џ, м. и ж. р. (Ц. Г.), „чељаде које много *варда*“... (грађа САНУ).

завардаши, -ам, 1. „поодмаћи у *вардању*“; 2. отпочети *вардаши*“.

Поред наведеног материјала³ може се навести још и велики број имена, личних или географских, животиња или биљки, изведених од корена *вард*-.

¹ *Dijalekt Vrbnika*, Zagreb 1913.

² Ово је значење свакако опет у вези са значењем „врло живо говорити, уз врло живе покрете, па онда се *вардаши* каже у преносном смислу и за ватру, кад ова живо гори, пуцкета, пламса.

³ Морам напоменути да постоје и нека усамљена значења на којима се нећемо посебно задржавати овом приликом. Нпр. у Вуковом Рјечнику постоји још *вардаши* у значењу „тумарати“, затим, према Ркп RJA, код Стулија је *вардаши* протумачено као „скупљати, сабирати руковети“ (*vardati, am, osam, „affastellare, fasciculos colligere, adcumulare“*).

а) топоними:

Варда, план. у Босни са највишим врхом *Великом Вардом* (НЕ); затим и врх у Црној Гори за који „кажу Пипери да се прозвао по глаголу *вардаши*, *завардаши*, који се употребљава за камење кад се срозава или суља наниже“ (Срп. етн. зб. XVII, 393; грађа САНУ).

Варденик, план. у Србији, близу границе са Бугарском (НЕ). *Vardera*, план. у Црној Гори (Ркп РЈА).

Vardina gora, име коси у Lici (Ркп РЈА).

Vardino, име земљишту у старој српској држави (Ркп РЈА, в. Љ. Стојановић, Споменик САН III, 182).

Vardići, име махалама у БиН (Ркп РЈА).

Vardica, топографско име, Vrbnik на Krku 1643 г. (Ркп РЈА).

Vârdišta, име земљишту у Plavi, у старој српској држави. (Ркп РЈА, в. Даничић, Из књ. ст., Mon. serb. 83 из 1330 г.)

„... низъ мръкын долъ прѣма вардицимъ...“ ишла је граница селу Граду у Плави.

Vardište, топографско име (Ркп РЈА, в. Љ. Стојановића, Споменик САН III, 10, из XIII в.) „... село *Маликово*, а мег'а јемю... шть лозыце оу *Вардыци*, шть вардыца оу главыцоу, ... (1254—1264 г., краљ Урош I обнавља хрисовуљ свога оца, Стевана Првовенчаног којим је утврдио баштину манастира св. Петра на Лиму).

б) лична имена:

Върда, презиме. — *Вардашевић*, презиме у Далмацији. — *Вардец*, надимак у Lici. — *Вардић*, презиме у Bosni i drugde (све Ркп РЈА).

в) остало:

varda, *vardica* (dem.), биљка; Vrbnik на Krku. — *vardin*, име псу у Lici (све Ркп РЈА).

Највећи значај за цело питање начина продирања ове позајмице у наш, македонски и бугарски језик придајем нашим топонимима *Вардиште*, *Вардишта*, забележеним већ у половини XIII, одн. почетком XIV в., јер је њихова хронологија несумњива, те доприноси решењу.

Бугарски језик:

варда, узвик, „за предупредение, — внимавай, пази се, острани се!“ : Варда! Дај път, не се пречи (РБА)¹; узвик предострожности, упозорења (Д)²; имен. ж. р. и узвик, „гледај, чувај се!“ (Мл)³; имен. ж. р., 1. „место дете варди, дете чува стража и кџштата, въ която седи стражата“; сторожка, карауљня. 2. „Стража“ (Г)⁴.

вардя, — *ишъ(се)*, 1. пазя, охранявам, у разговору внимавам; 2. причкавам, дѣбна, „тајно, скривено ићи за ким, пратити некога, вребати га“ (РБА, Мл). „Беречь, хранить, стеречь“ итд. углавном сва она значења која смо већ навели за источну Србију (Г., Д.).

вардачъ, „остаряла дума“; лице „което варди, пазачъ (вардачът на градината)“ — „сторож“ (Д). Младенов и Геров дају још и *вардачка*, ж. р., *вардачкии*, присв. придев од исте именице итд.

вардене, „чување, пажење, брига, старање“ (РБА, Мл, Г).

Македонски језик:

Сем примера *вѣрдење*, „надзиравање, мотрење“ забележеног у Галичнику и Битољу, који сам нашла у лексичкој грађи САНУ, за македонски језик служила сам се, углавном, усменим саопштењима, према којима глагол *вардам* има у македонском потпуно иста значења каква има у српскохрватском (под а), тј. „чувати, пазити, бити на опрезу“) и бугарском језику.

Поменути јужнословенски језици не знају за варијанту *varf-*. Западнословенски језици, међутим, знају само за ову варијанту и речи изведене од *varf-* постоје у врло живој употреби у свим западнословенским језицима. Брикнер⁵ за пољски наводи: *warta*, *wartować*, *warterz* (одатле и украјинско *варша* „стража, караула,

¹ РБА = Нови речник Бугарске академије наука, 1956 г.

² Дювернуа, Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности, Москва 1889.

³ С. Младенов, Етимологически и правописен речникъ на българския книжовен езикъ, Соф. 1941.

⁴ Н. Геровъ, *op. cit.*

⁵ *Op. cit.*

време стајања на стражи“, *варШивник*, „стражар“, *варШуваши* „чувати, стражарити“. Чешки језик: *varťa*, ф., разг.; „караула, стражарска станица“ итд. Доњолужички: *wartowaś*; *wartowalnik*, „чувати; стражар, неговатељ“ и др.

3.

На основу материјала изнетог у тачкама 1. и 2. прелазимо сада на разматрање ових лексичких елемената.

1. Корен *var-* општесловенски је. Питање је само да ли је он и прасловенски, или је, као што се доскора углавном сматрало, германска позајмица. Када се општесловенски корен *var-* упореди са стањем у осталим индоевропским језицима (упор.: лит. *varavūti*, грч. *βράω*, „гледам, пазим“, лат. *vereor* „страховати, бити смотрен, опрезан“, стинд. *varūtār* „бранилац, чувар“) онда се види да нема разлога сматрати га германском позајмицом. Тако С. Младенов у својој студији „Старитѣ германски елементи въ славянскитѣ езици“ (Сб. за нар. умотв., наука и книж. XXV, Соф. 1909, стр. 35 и д.), под старословенским *варовати*, *прѣдварити*, — претресајући мишљења Уленбека, Хирта и Миклошича, а ослањајући се на Клуге-а, Валде-а и нарочито Фика, — сматра да стсл. *варовати*, буг. *заваря*, *сваря* итд. нису позајмљени од германског *war*, већ да су стара словенска, домаћа образовања од индоевропског **uer-*: **uor-* (**uōr-* > слов. *var-*) у значењу „гледам, пазя, внимавам“. 1934 године и В. Кипарски (*Kiparsky*), још одлучније, у својој познатој студији *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus den germanischen*, износи ово мишљење. „*Slav. варовати* entspricht Laut für Laut dem griech. *ὄρεώ* „besorge, beaufsichtige“ und darf nicht zugunsten einer problematischen Entlehnungstheorie davon getrennt werden. Auf dieselbe Wurzel können auch die germ. Formen zurückgeführt werden: **uer-* (lett. *véru*, „schaue, bemerke“, 'гледам, запажам'; lat. *vereor* (:**uer-*) lett. *vē-rība*, „Aufmerksamkeit“, 'пажња' (:**uor-*) griech. *βράω*, „sehe“, 'гледам' [**Fop-*]; got. *war(s)*, „behutsam“, 'опрезан, смотрен, обазрив'. *warei* „verschlagenheit“, 'препреденост, лукавство' usw. (:**uōr-* (slav. *варовати* ~ griech. *ὄρεβειν* [**Fωp-*])¹.

¹ Слов. *варовати* од гласа до гласа одговара грчком *ὄρεώ*, „бринути се, прибојавати се, стрепети“, и не сме да се одвоји од њега за љубав неке проблематичне теорије о позајмицама. На исти корен могу се свести и германски облици, итд.

Када се, дакле, општесловенске речи од *var-* могу сасвим лепо непосредно свести на индоевропски, мислим да нема разлога и даље их, после студија Младенова и Кипарског, сматрати германским позајмицама¹.

2. Напротив, кад је у питању корен *var-d-* код Јужних, односно *var-t-* код Западних Словена, већ географија указује на могућност да је то позајмица. То и јесте германска позајмица, веома проширена — као што ћемо видети — у свим европским и словенским и романским језицима. Варијанта са *-d-* је општегерманска, старија од варијанте са *-t-*, и за њу знају поред германских још и романски и јужнословенски језици. Упор.: стднем. *warda*, „стража“: гот. **wards* > *vars*, *vardja* „сигуран, без опасности“, енгл. *ward*, затим (из герм., од *wardan*) фрц. *garder*, *garde* „чувати, стража“, шп.-итал. *guardar(e)*, *guardia*, српскохрв. *вардаши*, макед. *вардам*, буг. *вардя*. Новонемачки тип са *-t-* (стгнем. *warta* „надгледање, мотрење“, нем. *warten*, „чувати (чекати)“, *Wärter* „стражар“ (за који знају западнорловенски језици и, преко њих, и украјински језик, новији је (в. даље) и Западни Словени су га, бесумње, примили непосредно из немачког, те овде за нас није од непосредног значаја.

Јужнословенска варијанта са *-d-*, међутим, не може бити ни у ком случају непосредна позајмица из немачког, не само стога што није позната и другим словенским језицима који су трпели немачки утицај, него се томе, вероватно, противи и чињеница што се на месту немачкога *t* налази наше *d*. Наиме, у време када је варијанта *var-d-* могла бити примљена на нашем терену, у јужним деловима немачке језичке територије, чије смо утицаје ми трпели, већ је била углавном извршена горњонемачка гласовна промена (тзв. *hochdeutsche Lautverschiebung*)² према којој, у конкретном случају, општегерманско *d* прелази у горњонемачко *t* (упор. гот. *wardja*, стднем. *warda*, енгл. *ward*: стгнем. *warta*; днем. *brod*, енгл. *bread*: гнем. *brof* итд.). Ми бисмо, дакле, у случају непосредне позајмице из немачког, могли рачунати вероватно само

¹ У чешким етимолошким речницима (Holub-Корецнý, Praha 1952 I V. Machek, Praha 1957 г.) већ је глагол *varovat'(l)* (у словачком одн. чешком језику) протумачен правилно, као домаћа реч, а не као германска позајмица. Махек, нпр., под *varovat'* (slov.) наводи и пољ. *warować* и каже: „Není z germánštiny, ale domácí, depominativum od *vara*=ř. *ўра* (z **vōra*)“.

² Према Баху (Bach, Geschichte der deutschen Sprache, Heidelberg 1956, 78) она се (прво код Лангобарда) почиње вршити већ у VI веку.

са -t (wart-) као што су овај тип, уосталом, и примили Западни Словени. Тумачење нашег -d- евентуалном супституцијом немачкога -t- било би мало вероватно, јер других примера те врсте, како изгледа, нема. Из овога свега произилази закључак да се за поменуте јужнословенске језике у овом случају мора одбацити помисао о непосредној позајмици из немачког језика.

Српскохрватски и бугарски лексикографи, па и Младенов¹, слажу се да је *варда* и др. дошло Јужним Словенима из италијанског језика. Али се сада поставља питање којим су путем и када Јужни Словени примили тип *var-d-?*

Пре свега, из материјала се може видети да је у своме основном значењу, „чувати“, *варда* и др. углавном у употреби у Србији, претежно источној, Македонији и Бугарској, док га, опет, у Црној Гори налазимо у другом значењу „правити буку; лармати“, на изглед потпуно различитом од основног. На приморском терену, сем незнатног броја топонима и имена, *варда* и др. налази се у веома реткој, местимичној употреби у значењу „чувати“. Оваква географска слика наводи на закључак да није у питању ни непосредна позајмица из италијанског језика, или бар не искључиво таква позајмица.

Чијим је онда посредништвом *варда* и др. дошло Јужним Словенима?

Колико је мени познато, постоји само још тумачење које је изнео Дивернуа у своме, већ цитираном речнику, према коме је бугарско, па, дакле, и српскохрватско *варда* и др. у ствари италијанско *guarda*, „пази, чувај се“, и др., пренето на Балкан посредством Турака². У први мах ово тумачење изгледа веома и једино прихватљиво, и то стога:

1. Што турски језик зна такође за ову италијанску реч германског порекла: *vardiya*, „вахта“, (морска стража)³; *Watch (on board ship)*⁴, (стража на бродској палуби)⁴. — *vardiya beklemek* „стоять на вахте“ (стајати на стражи, стражарити)⁵. — *varda*

¹ Етимолошки речник.

² Д. дословно каже: „(Узвик *варда!*) из италијанског језика прешао у турски, а из овога у језик кочијаша у значењу 'чувај се!'. У Бугарској ово кочијашки вичу гомили да им се склони с пута“.

³ Русско-турецкиј словарь, Магазиник и Михайлов, Москва 1946.

⁴ А. Turkish-English Dictionary by H. C. Hony, Oxford, 1957.

⁵ в. примедбу бр. 3.

„берегись, посторонись“ (чувај се! устрану!). — *vardaci* „слуга бегуций впереди экипажа и предупреждающий прохожих криком *варда*“¹. Чак се и у једној црногорској песми (Из збирке „Црногорске јуначке песме“) налази употребљен вероватно турски облик у стиху: „Ал’ је хитро Туре на *вардије*“, што се у лексичкој грађи САНУ тумачи нашом речју „опреза“, а што је опет свакако у вези са турским значењем „стража“.

2. што турколошка лексичка литература сматра речи *vardiya* и др. за позајмице из италијанског (в. цит. речнике) и, најзад,

3. што италијанских позајмица донетих на Балкан посредством Турака има?²

Међутим, ово тумачење не може се данас прихватити у потпуности. Против њега говоре две значајне чињенице: 1. На Балкану, и то на српскохрватском терену, јавља се топоним *Вардишће* већ у документу из 1254 – 1264 године, а тако се, даље, код нас у средњем веку називају стражарске станице на друмовима које помиње и Душанов законик (в. о томе К. Жиречек, Ист. Срба, књ. II, 115, односно НЕ). Турски утицај се иначе на Балкану може пратити тек од XIV века! 2. Приморски облици *вардакол*, *вардијан*, узвик *варда ла мина*, Крк се својим топонимима, који би могли бити релативно стари, — већ својим склопом говоре против турског језика као искључивог извора у овом случају, и указују на непосредан италијански!

Ове две појаве доводе, дакле, у сумњу турско посредништво и потребно је потражити још и неки други пут којим је *варда* и др. могло доћи Јужним Словенима.

4.

Мислим да се, захваљујућу грчкој лексикографији, данас може дати одговор на ово питање. Материјал новогрчког језика веома је богат речима изведеним од корена *вард* — са значењем „чувати, бити на опрезу“, које се употребљавају у народним говорима и које су, према грчким лексикографима, примљене из италијанског³. Међу њима има много поморских тер-

¹ Турецко – руский словарь, Москва 1947.

² В. И. Поповић, Историја српскохрватског језика, Нови Сад 1955, 148.

³ Код Фасмера се, у студији *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, М. Vasmer, Berlin 1944, не налази ова реч.

мина што већ само по себи говори у прилог италијанског језика као извора грчке речи, нарочито стога што, како ће се ниже видети, — неке од њих чувају италијански облик готово потпуно неизмењен. Наиме, у своме значајном делу *Linguistique balkanique*¹ К. Сандфелд у поглављу о позајмицама каже: „Beaucoup plus nombreux que les mots latins, sont les mots d'origine romane qui ont pénétré dans les langues non-romanes de la péninsule balkanique. La source principale est ici l'italien² et c'est surtout l'influence des grands centres commerciaux du moyen âge — Amalfi, Pise, Gênes et avant tout Venise³ — qui se fait sentir“. Насеља Италијана у Грчкој датирају већ од X в.; 1168 г. било је око 60.000 Италијана, већином Венецијанаца, настањених у Цариграду а у XIII в. Венеција је утврдила своју доминацију на већини грчких острва⁴. Сем тога, Сандфелд подвлачи да постоји домен „où l'influence italienne (et spécialement vénitienne) est écrasante, à savoir la terminologie maritime⁵. Одатле у грчком језику врло много италијанских позајмица које су преко њега прешле у остале балканске језике, па и у српскохрватски. Навешћу сада нешто материјала из познатог Димитракосовог Великог речника грчког језика⁶:

βάρδα, δηρ., ἐπίρων, проттахт. „заповест“⁷, плур.

βαρδάτε, πρόσεχε „пази!“, παρομέρισε στήν, μνάнта, склони се устрану!“ || βάρδα μπένε προφυλάξου δзон δυνασαι „чувај се колико можеш!“: βάρδα μπένε από γυναίκες, „чувај се добро од жена!“, δη. βάρδα! φουρνέλλο „чувај се! Мина“... || ή гр. κ. μтф. (изрека и метафорично) όπως ἐπιστηθή ή προσοχή ἐπὶ ἐπικίνδυνου τινός σήμειον, προσώπου, καταστάσεως κтт. „упозорење на опасност уопште, знак, лице, околност“...

¹ Париз, 1930.

² Подвукла Б. Ш.

³ Подвукла Б. Ш.

⁴ Сандфелд, *op. cit.*, стр. 55.

⁵ *Ibid.*, стр. 56. Подвукла Б. Ш.

⁶ Δ. Δημητράκων, *Μεγά λεξικόν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, 1949 г. Напомињем још и то, да ни један од мени доступних грчких речника пре Димитракоса не бележи ову лексичку групу, што свакако треба приписати и њиховом обиму и њиховој намени.

⁷ Захваљујем др Фрањи Баришићу на помоћи при превођењу грчког текста.

βάρδια (ή), дѣм., 1. δμάς ἀνδρῶν, κυρ. στρατιωτῶν ἐντεταλμένη τὴν φρουρῆσιν τόπου τινός, δημοσίου καταστήματος, αἰχμαλώτων κλπ.; „чета људи, обично војника, која има задатак да чува неко место, јавну зграду, затвор“. Обично синоними: δμάσω „чета“, φρουρά „стража“, φυλακή „стража, чување, заштита“... 2. ἡ ἐπιτηρεία τῆς βάρειας „служба стражарења“, 3. φρουρός, стражар, чувар“; 4. ναυτ. φρ. (поморски термин) — „стражарска смена“. βαρδιάνος (δ), дѣм. φύλαξ, σκοπός „стражар“.

Осим тога налази се ту и низ правих поморских термина: βαρδαβέλλα = δ ἰστιοβχος „чувар једра, држач једра — јарбол“, βαρδα(τ)ξέντες (οί), — βαρδαλαμπλούμπας (δ) „кожни покривач за заштиту руке (рукавица) за онога који рукује запаљивом материјом“; βαρδαλάντσα (ή) „ланац којим се везују барке и друга пловила уз обалу у пристаништу“, βαρδαμάνα, са више значења којима је у основи „заштита, чување руке“, тал. guardamano; — βαρδατέντα (ή) „уже намазано катраном или метално везано за стубиће дуж палубе за причвршћивање шатора и др.“, тал. guardatenda; — βαρδαρόγος (δ); — βαρδιόλα (ή) „платнена стражарница“, и „гледање, стражарење са јарбола“.

Чињеница да је грчки материјал овако богат и да је презет из италијанског језика — када узмемо у обзир цитиране пасусе Сандфелда — баца праву светлост на питање пута којим је ова позајмица дошла на Балкан и у јужнословенске језике.

Грчки облик βαρδα итд. са почетним β- (-v-) на месту италијанског gu- може се објаснити венецијанским дијалекатским varda са germ. v- уместо романског gu- (упор. varda, s. f. T(ermine) antiq. „guardia“; vardabasso, s. m., 'препредењак, подмукао човек'; vardadūra, s. f., „guardatura“ 'чин и начин посматрања, стражарења'; vardar = guardar, guardare...; vardia и guardia, s. f. „custodia“ итд.¹ Затим и vardafogo, „Feuerwächter“, 'пожарник, пожарни стражар'²), а слична појава постоји и у фурланском: (v)uardiâ, „guardare“, (v)uardiâ, „guardia“, uardefogo, vuarde-fug, „guardafuoco“³ итд.⁴

¹ в. Boerio, Dizionario del dialetto Veneziano, 701—702 стр.

² в Meyer—Lübke, Romanisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1924 (19502. s. warden).

³ в. Jacopo Pirona, Vocabolario Friulano, Venezia, 1871.

⁴ Теоријски би, можда, било могуће тумачити грчко почетно β- на месту итал. gu- акустичким утиском који је на грчко ухо остављала италијанска група gu- на почетку речи, што, с обзиром на значај Венеције у овом случају, није још мало неопходно.

У сваком случају на овај се начин може на Балкану врло лепо пратити пут ове италијанске речи узajмљене од германског (*wardan* и др.) поготово што се све врло добро уклапа у могући хронолошки оквир. Наиме, ова позајмица у српскохрватском језику, и то у његовим источним деловима, могла је постојати, дакле, добивена утицајем новогрчког, већ негде у XI или XII в., што објашњава појаву топонима *Вардиште (-шта)*, и називе стражарских станица још у средњем веку, а истовремено потврђује да је она ушла у наш језик прилично касно да би, у облику са *-d-*, могла бити непосредно узajмљена од Немаца¹.

Но реч *варда* и др. нису са истока морале бити примљене само од Грка, те утолико могу имати право они који спомињу *Шурски језик* као извор јужнословенске речи. Јер, поред грчког, и турски језик је служио, како смо већ рекли, као посредник између балканских и италијанског језика због тога што су Турци освојивши Цариград и део грчке територије, примили изван број италијанизама од живља који су ту затекли. Турски материјал показује да у турском постоје ове италијанске позајмице (*varda, vardiya, vardaci* и др.)², али њих, изгледа, има знатно мање но у грчком језику. Ипак, можемо помишљати на то да је турски језик, доласком Турака на Балкан, учврстио и дао нови импулс употреби изведеница од корена *vard* – које су на Балкану и код Јужних Словена, видели смо, постојале и раније.

С друге стране, венецијанско дијалекатско *vard-* и фурланско (*v*)*uard-* могу нам објаснити приморске облике са *вард-* у

¹ Цонев у својој Историји бугарског језика *История на българский езикъ* део I, (у поглављу „Лексичко благо моравског наречја“ вели: „Од великих око 2000 речи (у делу „Дијалекти источне и јужне Србије“) 1000 су заједничке са бугарским, а свега 200 са српским језиком“ Међу онима које су заједничке са бугарским, Цонев наводи један део чисто бугарских речи и ту убрја и *варди*. Нашим материјалом, међутим, доказујемо сасвим очигледно да је мишљење Цоневе у овом случају нетачно, и да је ова позајмица исто толико српскохрватска колико и бугарска. Ово истовремено говори о објективности Цоневљевих констатација! Јер, не улазећи у питање да ли је то Цоневу било познато или не, чак да овде није реч о лексичкој групи коју имају и други балкански језици, а нарочито новогрчки, било би врло тешко извести црногорске и приморске облике од бугарских, и показати да су и они „чисто бугарски“!

² Да ли је турски језик примно посредно (од Грка) или непосредно, млетачку варијанту варијанту са *v-*, или је, сходно законима своје фонетике, извршио упрошћавање групе сугласника на почетку речи (у конкретном случају *italgi-* и *v-*), тешко је рећи без доброг етимолошког речника турског језика, али је то, у сваком случају, за нас овде од секундарног значаја.

основи, које, вероватно, треба тумачити непосредним утицајем са запада¹.

На терену српскохрватског језика у нашем случају, дакле, морамо рачунати са двоструким позајмљивањем, и са истока и са запада, уз напомену да је утицај са истока био далеко јачи и важнији, што показује: 1. територијална распрострањеност и 2. честа употреба српскохрватског *вардиши*, *вардаши* и др. баш у источним деловима наше језичке територије. На западу, у Приморју, утицај италијанског био је временски дужи, те је тамо било разлога и могућности да почетно италијанско *гу-*, одн. српскохрв. *гв-*, у новије време смени венецијанско дијалекатско *в-* (упор. *гвера*, „рат“, *гвардија(н)* и др.). Отуда је, вероватно, данас веома ретка употреба старијег *варда-* „чувај, пази!“ на Приморју, изузев у случајевима као *вардакол*, где се назив везао уз конкретни предмет („прсник, марама која штити врат“), и где се, вероватно, изгубила представа о етимолошком значењу ове сложенице, тј. о њеним саставним деловима *guarda* и *collò* („чува(ј) врат“).

5.

Друго интересантно питање које се намеће у вези са српскохрв. *варда* итд. и које се, за разлику од претходног, односи заиста само на наш језик, јесте начин на који се развило специфично, наше, значење глагола *вардаши* и речи изведених од *вард-* на црногорском терену (в. материјал са стр. 4—5).

Стј. Павичић је у рукопису за РЈА протумачио *вардаши* као „*vičiči varđa upozoravati koga na opasnost*“. Остали лексички материјал бележи у Црној Гори једино значење „лармати, бучно се препирати, дизати буку и грају“. Примери који се наводе под овим значењем углавном се односе на бучни говор, свађу, препирку. Интересантно је, међутим, да пиперско језичко осећање, према обавештењу проф. М. Стевановића, још увек и данас зна за значење „лупати, правити буку превртањем нечега, и то превртањем многих ствари“, а односи се првенствено на буку произведену котрљањем камења низ обронке и стрме литице у брдима Црне Горе (упор. тумачење назива врха *Варда*, стр. 5—6).

¹ Треба нагласити да у српскохрватском постоји и новија варијанта истог корена са почетним *гв-* (< итал. *гу-*): *гвардија*, *гвардијан* и сл., која се код нас јавља тек касније, од XVI односно XVII в. (в. РЈ ЈА), чије је порекло јасно — из италијанског и средњовековног латинског, и о којој стога нећемо посебно говорити.

Овај моменат, по нашем мишљењу, представља важну карикју у развојном путу црногорског значења глагола *вардаши*. Наиме, узвици *варда*, *вардаха*, *вардалагама*, *варда ла мина*, који се употребљавају приликом пађења мине и иза којих следи страховита бука произведена експлозијом и сурвавањем, котрљањем камења могли су довести до настанка глагола *вардаши* којим се почела означавати лупа, бука произведена котрљањем, одроњавањем камења и то не више само после експлозије мине, на пример у каменолому или где другде, него и увек у случајевима када се одроњавао и сурвавао камен. У извесној каснијој етапи језичког развитка гл. *вардаши*, који је означавао лупу, буку произведену котрљањем камења, почео се употребљавати и у преносном смислу, пре свега за буку произведену од стране више предмета, за буку сваке врсте, па и за бучан, гласан говор, свађу, препирку уз врло живе покрете итд. Тиме се асоцирало на буку коју ствара одроњено камење при котрљању низ стрме брдске падине. Интересантно је да је временом ово ново, а нарочито преносно значење, како то показује лексикографски материјал, потпуно потисло у Црној Гори основно значење чак и узвика *варда!* „пази! чувај се!“; он је, наиме, и даље остао узвик за упозоравање на опасност али се осећа као изведен од гл. *вардаши*, и чини се да има значење: „Чувај се, јер ће нешто да варда, биће варде“ и сл.

Ово нас наводи на помисао да је у Црној Гори, највероватније непосредно са запада, — мада није искључено претпоставити на овоме терену и двоструки, обостран утицај, и Запада и Истока (упор. узвик *вардалагама*, стих „Ал’ је хитро Туре на вардије“: *вардаман*, све у Црној Гори), — позајмљен само узвик *варда*, од кога се касније развио глагол са поменутиим новим, специфично нашим значењем (упор. разлику — *вардати* „лупати, дизати буку, лармати“: *вардити* „чувати, пазити“). Оваква ситуација у Црној Гори такође у извесној мери потврђује нашу претпоставку о улози коју је могао имати турски језик у учвршћивању узвика *варда* и др. са основним значењем „чувати, пазити“ код Јужних Словена. Тамо где је турски језик имао суверени утицај (Бугарска, Македонија, источна и јужна Србија) очувало се и учврстило изворно значење ове групе речи, значење које оне имају у италијанском, грчком и турском језику и које је на Балкану код Јужних Словена постојало и пре доласка Турака.

У Црној Гори, међутим, која није била под тако великим турским утицајем, потпуно је преовладало локално значење, развијено, по моме мишљењу, на описани начин.

За овакав развој значења имамо лепу семантичку паралелу у грчком језику. У грчком постоји реч $\beta\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\rho\iota$ (το), народско, у плуралу $\beta\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\rho\iota\alpha$, којом се означава чекрк, везан са млинским каменом, који, непрекидно се обрћући, регулише, омогућује равномерно притицање зрн у место за млевање. У преносном значењу њиме се означава бука, вика човека који галами, па чак постоји и изрека: $\mu\acute{\alpha}\ \tau\acute{\iota}\ \beta\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\rho\iota\ \tau\omicron\upsilon\delta\ \sigma\omicron\upsilon\beta\ \epsilon\iota\upsilon\alpha\iota\ \alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma\ \delta\ \chi\omicron\upsilon\rho\beta\omicron\varsigma$, тј.: „По његовој види ($\beta\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\rho\iota$) види се да је глум!“ Метафорично грчко значење произилази овде највероватније отуда што се представа о буци у млину (упор. наше „бучно) као у млину“, или народну изреку „Само се у млину двапут говори!“), — коју ствара, између осталог, у приличној мери и рад поменутог млинског чекрка, — везала за назив тога чекрка, а онда се тај назив, као синоним буке, пренео и на човека који бучно говори, галами, виче. Мислим да нам ово грчко метафорично значење указује лепо на пут којим се могло развити и црногорско значење глагола *вардаши*.¹

6

Остало је још да на крају сведемо закључке до којих смо дошли у овоме раду.

1. Општесловенски корен *var-* је и прасловенски, и своди се на индоевропско **u̯br-*.

2. Корен *vard-* (*var-*) је германски, а налазимо га било у првој, било у другој варијанти не само у германским, већ у готово свим европским језицима, и романским (*var-d-*; ром. *guard-*, *gard-* < герм. *war* (и словенским (*var-d-* / *var-t-*.) Словенима је варијанта *var-t-* дошла непосредно од Немаца и за њу знају само западнорсловенски језици. Варијанта *var-d-* дошла је Јужним Словенима (српскохрватском, македонском и бугарском) из италијанског језика, односно из неких венецијанских говора, и то углавном са истока, преко Грка (врло рано, још негде у XI или XII в.). Како је она дошла и Турцима, турски језик са својим обли-

¹ Било би сувише хипотетично без довољно материјала покушавати да се црногорско *вардаши* протумачи непосредном позајмницом грчког $\beta\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\rho\iota$, али зато није искључено претпоставити да се и грчко $\beta\alpha\rho\delta\acute{\alpha}\rho\iota$, наравно независно од црногорског, у различито време, на другом терену, развило од корена $\beta\alpha\rho\delta$ — са значењем „чувати, пазити, надгледати“ итд. с обзиром на функцију коју поменути млински чекрк обавља у раду млина.

цима *varda*, *vardiya* и др. могао је допринети, и вероватно је допринео, одржавању, учвршћењу и даљем развоју употребе ове лексичке групе (примљене прво од Грка), о чему сведочи чињеница да се богат јужнословенски материјал налази управо на територији која је вековима била под турском влашћу.

Локални облици које смо нашли на јужнословенском приморском терену свакако су непосредне позајмице из венецијанских говора па можда и из фурланског језика, дакле са запада, што показије да су Јужни Словени у овом случају трпели дво-струк утицај.

3. Црногорско, специфично српскохрватско значење по свој прилици је новије, развијено на нашем терену од узвика *варда*, узајмљеног највероватније са запада. Првобитно оно је означавало *луђу*, *буку*, *Произведену коШрљањем камења*, а онда је схваћено као синоним *лупе*, *буке*, *галаме сваке врсте* и данас је, може се рећи, потпуно потисло, чак и у узвику *варда!*, основно значење групе позајмица о којима је овде било речи.

Биљана Шљивић-Шимшић